

Indledning

Af Hans-Christian Eisen

I europæisk historie betegner vi perioden før den franske revolution som oplysningstiden, hvor der blev lagt meget vægt på begreber som fornuft, erfaring og nytte, som man mente, var bestemmende for det enkelte menneskes udvikling. Ideerne var naturligvis med til at præge borgerskabets udvikling, som på den tid fik en stigende betydning på adelens bekostning. Der var i virkeligheden tale om, at adelens autoritet var på retur, og at voksende tilslutning til de humanistiske tanker fik stor betydning. Udviklingen nåede et foreløbigt højdepunkt i slutningen af 1700-tallet, hvor der blev skabt et slags kulturelt fællesskab i Europa. Mange mennesker fik stigende interesse for andre lande og deres særegenheder. Det var ikke fordi, man bevidst søgte efter særegenheder eller modsætningsforhold, men fordi man søgte inspirationen hos de andre. Man var interesseret i at følge med i udviklingen i de andre europæiske lande, og det er også sådan, man skal se den stigende interesse for at beskæftige udlændige - fortrinsvis tyskere - i det danske samfund.

I løbet af 1700-tallet opstod der et stigende behov for bøger i alle genrer, og det var tilsyneladende alle samfundsklasser, der fik en større læselyst. I den tid der var gået, siden bogtrykkunsten blev opfundet, havde det kun været meget snævre grupper af befolkningen, der havde haft mulighed for at komme i nærheden af en bog. I tiden før Gutenberg havde bøger stort set kun været tilgængelige i de europæiske klostre, hvor det ved munkenes afskrivninger gennem flere århundreder var lykkedes at bevare den store mængde af antik og middelalderlig litteratur, som vi kender den i dag.

Tiden blev samtidigt præget af, at der rullede en bølge af oplysning hen over den vestlige del af Europa, hvorved der blev skabt noget, der kunne ligne et bogmarked. I Danmark opstod det første rigtige forlag, da Søren Gyldendal i 1770 startede "Gyldendalske Boghandel" i København, men ellers var det driftige bogtrykkere og lignende, som kom til at stå for bogformidlingen i de større byer i form af bogudlejning og læseselskaber - der var bare ikke noget i Roskilde! Gyldendals første udgivelse kom i 1770-73, og det var en fortegnelse over trykkefrihedstidens litteratur.

Der var tilsyneladende en stor læselyst i mange dele af befolkningen, og derfor vovede flere forlæggere at udgive større

*Johan Henrik Taubers
gravsten (1743-1816) på
Gråbrødre Kirkegård.*

bogværker i årene efter 1789. Gyldendals forlag udgav "Samling af de bedste og nyeste Rejsebeskrivelser" i 16 bind, og de blev senere fulgt op af yderligere 6 bind. Hos læserne var der en meget stor interesse for den slags bøger, og derfor kunne Salomon Söldin på sit forlag udgive "Archiv for nyeste og mærkværdigste Rejsebeskrivelse" i 25 bind med 9 tillægsbind.

Perioden efter den franske revolution blev præget af, at Europa var i krig i omtrent 25 år, men på trods af det var der en stigende kulturel udveksling hen over grænserne. I Danmark medførte udviklingen, at der var en stigende import af bøger fra bl.a. Tyskland. Der kom også store epokegørende værker fra andre dele af Europa – bl.a. Edward Gibbons fremragende bog¹ om den romerske historie, som blev offentliggjort i årene fra 1776 til 1788. Selv fra det meget uroplagede Frankrig kom der bøger til det danske marked, og det var lige fra de franske filosoffer til Jacques Neckers bog² om den franske finansadministration.

I Danmark boede omkring 1800 ca. 85 % af befolkningen på landet, og København var naturligvis den største by, i provinsen var det kun Odense, der havde over 5000 indbyggere. Det betød, at bogmarkedet på mange måder blev stærkt koncentreret, men der viste sig en stigende interesse for specielle bøger om landbrugsudvikling, efterhånden som flere bønder blev selvstændige.

Danmark forsøgte i krigsårene at videreføre den Bernstorffske neutralitetspolitik, fordi de danske købmænd havde udviklet en meget blomstrende handel med hele verden. Verdenskontakten gav det danske borgerskab et videre udsyn og en større interesse i, hvad der foregik udenfor landets grænser. Det var i det kulturelle miljø, at bibliotekstanken blev mere konkret i Danmark, selv om "et bibliotek" ikke var en entydig størrelse, der kom nemlig både egentlige biblioteker og såkaldte læseklubber.

Udviklingen på biblioteksområdet hang nøje sammen med oplysningstidens udvikling, de nye tanker påkaldte – også den gang – både fjendtlige og venskabelige følelser. Danmark blev naturligvis påvirket af det øvrige Europa, grænserne kunne ikke holde tidens nye ideer tilbage. Bibliotekerne skulle både opfylde mange af tidens nye behov, og samtidig være bærere af tidens kulturelle, historiske og nationale modsætninger. På det mere praktiske område skulle bogsamlinger - som nævnt - også tjene den nye og frie bondestand. Det er derfor rimeligt at tage udgangspunkt i landboreformerne fra 1788, som i stor udstrækning gjorde den enkelte bonde selvstændig og i stigende grad til ejer af den jord, som han dyrkede. Det var derfor et vigtigt formål, hvis man kunne sikre, at bønderne fik mulighed for at dygtig-

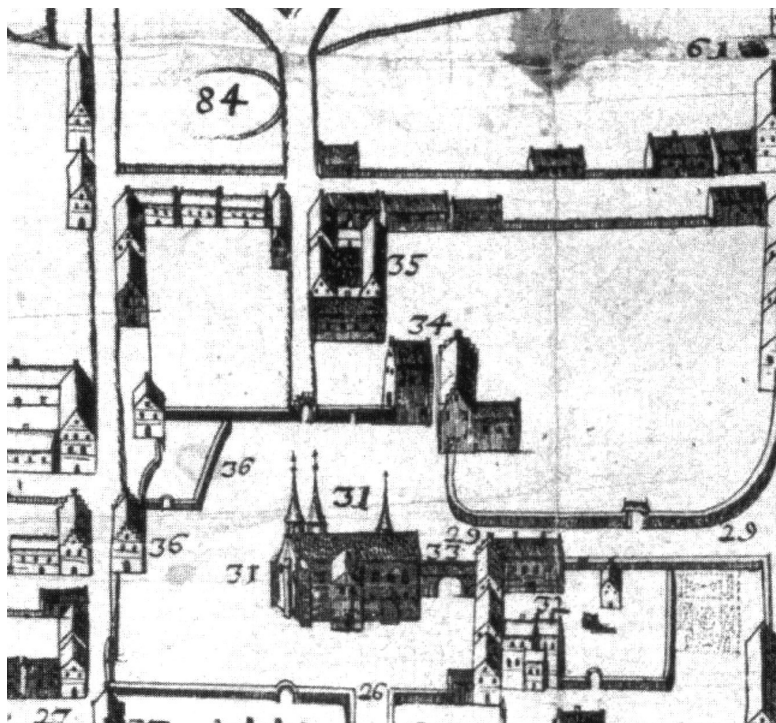
Nordlængen i Rektorboligen, hvor rektor Tauber havde sit arbejdsværelse.

gøre sig gennem læsning. Der fandtes nemlig allerede mange bøger, som gav anvisninger på, hvordan man kunne forbedre udbyttet, og bønderne var derfor en vigtig målgruppe. Men problemstillingen havde også en anden side, idet bondebefolkningen var blevet det egentlige rekrutteringsgrundlag for den danske hær. Litteraturen og de gode historier kunne dermed være et godt element til at sikre befolkningens opbakning til kongen. Der var med andre ord flere grunde til, at den enkelte bonde – og staten – fik et større behov for at blive oplyst. En dygtig bondestand ville automatisk bidrage til statens udvikling.

Danmark havde i 1700-tallet være uløseligt forbundet med det tyske kulturområde, fordi kongen – som samtidig var hertug i Holsten – anvendte mange tyskere i statsforvaltningen. Desuden udkom der mange bøger i Tyskland, fordi tyskerne var meget flittige til at oversætte mange af de vigtige bøger, som udkom i andre lande, til tysk. Denne udvikling påvirkede alle dele af Danmark-Norge, men i den norske del af dobbeltmonarkiet opstod der naturligvis et ønske om, at den lokale kultur blev styrket, og at man fik en større selvstændighed i forhold til København – man ville have et norsk bibliotek!

Landøkonomen P.D. Faber³ foreslog, at man til de såkaldte almuebiblioteker skulle anskaffe "Sange om Nordens Helte" for at styrke bøndernes "nationalfølelse", fordi staten – som nævnt - i stigende grad skulle anvende bønderne som soldater, og de skulle lære, at de kæmpede for kongen og landet. Under de store europæiske krige omkring 1800 opstod der et stigende behov for, at folket støttede staten, og derfor blev der brugt læsebøger, som kunne påvirke eleverne i den "rigtige retning" – og det satte bønderne faktisk pris på.

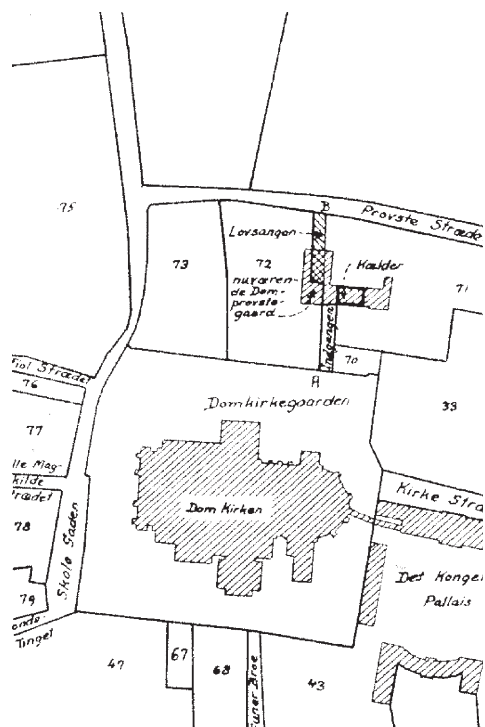
Udsnit af Reesens kort fra 1677. Nr. 27: Bondetinget, 35 er provsteboligen, 36 er Katedralskolen.

Napoleonskrigene ændrede på mange måder befolkningens syn på staten. Tidligere havde man vist sin loyalitet over for fyrsten, men det blev påvirket af begivenhederne efter 1789, som ændrede mange menneskers holdning i en mere nationalistisk retning, og i løbet af 1800-tallet blev det et generelt billede i de fleste vesteuropæiske lande. Symbolet blev mange steder en trefarvet fane – en tricolore – som man i datidens København opfattede som meget farlig! Men påvirkningen udefra ændrede ikke meget på "sognebibliotekernes" bogtilbud, som stadigvæk havde et større tilbud i stærkt patriotiske bøger – ofte med et nationalt historisk indhold. Bogen var nærmest en ideologisk slagmark, det var ikke alle, som mente, at man skulle fremtvinge en nationalstat på den måde. Der var tilmed præster, som havde den opfattelse, at den danske bondes nationalfølelse kun gik til sognegrænsen⁴, og at det var en "uting med bøger om fædrenes store bedrifter – lys og mørke må følges ad for at give det rette billede".

Datidens biblioteker var meget forskellige, og tilbuddene til den almindelige befolkning var spredte og tilfældige – fra latinskolenes biblioteker til almuebiblioteker, sognebiblioteker og borgerbiblioteker, og de blev suppleret af læseselskaber og organiseret bogudlejning. Der var derudover en række enkeltpersoner, som selv ejede større bogsamlinger. Men det er meget tyde-

Oversigtskort over det centrale Roskilde omkring domkirken. Rektor Tauber boede på hjørnet ved Bondetinget-Skolegade. Og Domprovst Hertz boede nord for kirken.

ligt, at der voksede en større læselyst frem i store dele af befolkningen, og det var da også baggrunden for, at forlæggerne begyndte at udgive større værker i årene efter 1789.

Det var i den periode, at Klaus Henrik Seidelin i 1795 skrev en plan til "offentligt Dansk Provinsial Bogsamling i Maribo"⁵. Allerede i det første år blev der indsamlet 600 bøger, og de første udlån fandt sted i 1796. Biblioteket skiftede senere navn til Stiftsbiblioteket, formentlig på grund af placeringen i domkirken. Men biblioteket blev ikke, som de øvrige og senere stiftsbiblioteker etableret af de gejstlige i området, og vi ved heller ikke, hvornår biblioteket kom til at hedde Stiftsbiblioteket, men det kan have været efter 1804, hvor Lolland-Falster blev et selvstændigt stift.

Tiden var i det hele taget præget af både den kulturelle udvikling og en større interaktion blandt de intellektuelle i Europa. Det skyldtes blandt andet, at der kom bedre samfærdselsmidler, men frem for alt fordi der hele tiden kom flere trykte udgivelser, som blev spredt til mange lande, på trods af at Europa i den periode gennemlevede flere alvorlige krige. Danmark havde også en stigende import af bøger fra det øvrige Europa - som nævnt bl.a. Gibbon og Neckar. Udbuddet af bøger blev efterhånden så stort, at det blev besværligt for den enkelte læser at følge med gennem indkøb til sin private bogsamling. Det betød ikke, at interessen for at holde sig a jour blev mindre, men at læserne derimod måt-

te finde andre veje til den nyeste litteratur. Jacob Nikolaj Wilse foreslog derfor, at der i alle stiftsbyer burde være et offentligt bibliotek, således som det blev oprettet i Maribo. Det ville betyde, at tyngden i nogen grad blev fjernet fra København – og det kunne f.eks. være til Christiania i Norge, hvor Wilse allerede i 1777 havde foreslået, at der blev oprettet et bibliotek!

Behovet for biblioteker blev samtidig større, fordi der kom en stigende efterspørgsel efter de nyeste bøger i bredere kredse af befolkningen. De biblioteker, der var i Danmark, havde tidligere rettet sig mod en meget snæver læserkreds – typisk var det skolebiblioteker ved katedralskolerne og Det kongelige Bibliotek, hvor man oven i købet havde overvejet at indføre en regelmæssig åbningstid i midten af 1700-tallet - men der skulle gå mange år endnu, før man var nået så langt. Der skete faktisk først noget, da Daniel G. Moldenhawer⁶ åbnede biblioteket for offentligheden i slutningen af 1793.

Spørgsmål er, om der var særlige grunde til at udbrede bibliotekstanken, så de også kunne benyttes af de bredere lag – altså også af bønderne. Helge Nielsen skrev, at nationalismen var et konkret fænomen i 1700-tallet, og at det havde stor betydning for befolkningen, men det er ikke korrekt. Hvis der var en egentlig nationalisme på dette tidspunkt, så var det så nyt, at det næppe var blevet bemærket på landet i Danmark. Men når man siger, at der ikke fandtes en dansk nationalisme, må man samtidig understrege, at der var en dansk patriotisme, det var nemlig hengivenheden i forhold til fyrsten – helt parallelt med de øvrige europæiske lande, som havde enevælde.

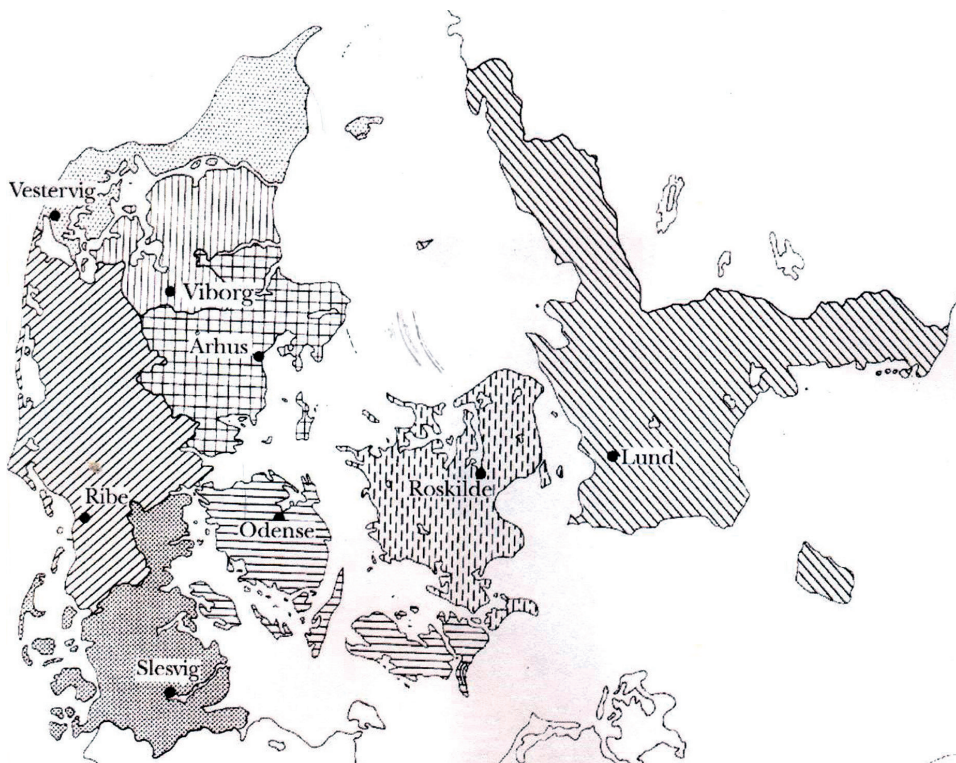
I Danmark og i Norden var der en meget betydelig interesse for alt det oldnordiske, og det hørte med til de gode historier, som befolkningen gerne ville læse. Det var også en interesse, som rakte langt ind i kredsen af danske forfattere og digtere. To gode eksempler herpå er den kendte forudsætning for Adam Oehlenschlägers digt "Guldhornene", som blev digtet på baggrund af tyveriet af guldhornene. Digtet blev skrevet efter, at Oehlenschläger havde haft en meget lang samtale med Henrik Steffens i 1801. Et senere eksempel var N.F.S.Grundtvigs "Roskilde-Riim", som blev inspireret efter et Landemode i Roskilde Domkirke, hvor han gik gennem kirken i mørkningen, og "her mærkede han Danmarks historie snige sig ind på ham".

Vi ved – nogenlunde sikkert – at der mellem 1800 og 1810 blev oprettet 38 biblioteker, men udviklingen fortsatte ikke i samme tempo. Det passer derfor meget godt, at der på biskop Münters opfordring i 1810 blev oprettet en hel del sognebiblioteker, selv om man nok vil mene, at hans hovedindsats var stiftsbiblioteket

i Roskilde⁷, som blev oprettet for at fremme præsternes videnskabelige oplysning. Fordi det havde gået for langsomt med at oprette rigtige biblioteker for de almindelige borgere, var der opstået en lang række af de såkaldte lejebiblioteker, som forsøgte at dække behovet. Men lejebiblioteker var ofte af en noget blandet sammensætning, og det var ikke altid den mest lodige litteratur, som blev lånt/lejet ud. Fænomenet bredte sig i løbet af nogle år ud over hele landet – det skete bare ikke i Roskilde. Men netop bøgerens manglende lodighed kan godt have ansporet biskoppen til at skubbe bag på projektet med sognebibliotekerne. Lejebibliotekerne blev mange steder fulgt op af avislæsestuer og læseselskaber, men de kom heller ikke til Roskilde. Det er i den sammenhæng værd at notere, at der i Kolding opstod et læseselskab i 1820, som var tilknyttet til Ribe Stiftsbibliotek, som havde en filial i byen - det skete efter at J.F.Hertz var blevet biskop i Ribe.

På Langeland havde N.F.S Grundtvig, der var huslærer på Egeløkke, i 1805 forsøgt at stifte et læseselskab for øens præsteskab, fordi han mente, at de var "uvidende"! Det kom godt i gang, men holdt ikke længe, idet det faldt fra hinanden i 1808, da Grundtvig forlod øen. I de følgende år blev der oprettet flere biblioteker i alle dele af landet.

Danmarks stifter, som blev oprettet i 1053 af Svend Estridsen i samarbejde med ærkebispesædet Hamburg-Bremen.

Der blev i begyndelsen af 1800-tallet gennemført en større satsning på biblioteksområdet, som kom til at gå langt ud over de almindelige biblioteker. Der blev oprettet 6 stiftsbiblioteker, som udvidede tilbuddet på det gejstlige og videnskabelige område, og det første blev grundlagt i Roskilde. Her var Frederik Münter blevet biskop i 1808, og samme år stoppede rektor Tauber med at være rektor på latinskolen.

Münter var meget optaget af at præsterne i stiftet interesserede sig mere for de videnskabelige sider af teologien. Det var derfor meget logisk, at han søgte at gøre Landemoderne mere udadvendte. Han fik derfor kongens tilladelse til at arrangere et mere videnskabeligt møde – efter Landemodet – for stiftets præster, og han opfordrede til, at det var præsterne selv, der kom frem med de emner, som de havde arbejdet med af teologisk og videnskabelig karakter, som de selv skulle holde foredrag om. Foredragene levede dog efter sigende ikke altid op til biskoppens intentioner, fordi de kunne få karakter af mere almene indlæg i oplysningsdebatten eller præstens stilling til tidens problemer. Biskop Münter var - som nævnt - meget interesseret i, at præsterne i stiftet havde en god og solid debat om tiden forskellige forhold, og han har bestemt ikke været afvisende, da tanken om et stiftsbibliotek for gejstligheden i Sjællands Stift dukkede op.

Noter

¹ Edward Gibbon: The History of the Decline and Fall of the Roman Empire.

² Jacques Necker: De l'administration des finances de la France. 1784.

³ Peder Ditlev Faber (1766-1847) grundlagde selv et bibliotek.

⁴ Helge Nielsen, p. 30, hvor han nævner pastor B.H.Knap på Brahetrolleborg.

⁵ www.lollandbib.dk/ombibliotekerne/maribobibliotek/historie.htm

⁶ Daniel Gottlieb Moldenhawer (1753 – 1823) var professor i teologi på Københavns Universitet, og han blev overbibliotekar på Det kongelige Bibliotek i 1788.

⁷ To gange årligt mødtes biskoppen med stiftets provster til et Landemode. Her fik de forelagt de relevante love og forordninger. Men nyttevirkningen blev mindre efterhånden, som aviser blev mere almindelige, og postvæsenet blev bedre, og derfor ville biskoppen ændre indholdet af møderne, så de fik et mere fagligt indhold.